

ФРАГМЕНТИ⁶⁴

ИЗБОР НА ПОЗИЦИЯ

Годините, прекарани в Сибир, ме научиха на много неща, които едва ли бих научил на друго място. Бързо разбрах, че за народа не е възможно да се направи нещо полезно с помощта на административната машина. С тази илюзия се простих завинаги.

След това започнах да разбирам не само хората и човешкия характер, но и скритите пружини на обществения живот. Ясно осъзнах творческата работа на безименните маси, за която рядко се говори в книгите, и разбрах значението на тази градивна работа в развитието на обществото. Видях например, как духовборците* се преселват на Амур; видях колко предимства им даваше техният полукомунистически начин на живот и как чудесно се настаниха там, където другите преселници не успяваха, и това ме научи на много неща, за които не можех да прочета в книгите. Живях и сред скитащите инородци** и видях какъв сложен обществен строй са си създали те, без каквото и да било влияние на цивилизацията. Тези факти ми помогнаха по-късно да разбера онова, за което четях в книгите по антропология. Въз основа на собствените си наблюдения аз стигнах до извода за

---

* Членовете на сектата на духовните християни, възникнала в Русия през втората половина на XVIII в. - Бел. прев.

** В царска Русия: хора предимно от източната покрайнина, от азиатските народности. - Бел. прев.

ролята, която играят безименните маси в големите исторически събития: преселвания, войни, създаване на форми на обществен живот. И изводите ми за вождовете и тълпата съвпаднаха с тези на Л. Н. Толстой в знаменитото му произведение "Война и мир".

Възпитан в помещическо семейство, аз както и всички млади хора от моето поколение, поех своя път в живота с искреното убеждение, че трябва да командвам, заповядвам, ругая, наказвам и т. н. Но веднага щом ми се наложи да изпълнявам някаква отговорна задача и по този повод да общувам с хората, при което всяка грешка щеше да има много сериозни последици, разбрах разликата между действието, основаващо се на принципите на дисциплината и това на взаимното разбирателство. Дисциплината е добра за военните паради, но нищо не струва в реалния живот, там, където може да се стигне до някакъв резултат само с огромното напрежение на общата воля, насочена към обща цел. И макар тогава още да не формулирах мислите си с думи, заимствувани от бойните призови на политическите партии, все пак сега мога да кажа, че в Сибир изгубих всякаква вяра в държавната дисциплина: вече бях готов да стана анархист.

Мога да дам много примери, където виждах разликата между началническото отношение към работата и "общинското", общественото, и забелязвах резултатите от тези два вида отношения. И от самия живот се учех на това "общинско" отношение и виждах, че с него се постигат успехи.

От деветнадесет до двадесет и пет годишна възраст съставях най-различни планове за реформи, имах работа със стотици хора по амурското крайбрежие, подготвих и осъществявах рисковани експедиции с мизерни средства. И ако тези начинания в една или друга степен завършваха успешно, мога да си го обясня само с това, че бързо разбрах: при сериозната работа с командване и дисциплина не можеш да постигнеш много. Инициативни хора трябва навсякъде; но щом началният тласък е даден, работата, особено у нас в

Русия трябва да се изпълнява не по военен образец, а по-скоро по общински начин, по пътя на общото съгласие. Добре би било, ако господата, които смятат, че основното е държавната дисциплина, преди да описват своите утопии, да минат през училището на реалния живот. Тогава щеше да има по-малко проекти за построяване на бъдещо общество по военен, пирамидален образец.

Животът в Сибир обаче все по-малко ме привличаше, макар че сега брат ми живееше с мен в Иркутск, където командваше казашка сотня*. Бяхме щастливи заедно, четяхме много и обсъждахме всички актуални въпроси на философията, науката и социализма; но и двамата жадувахме за интелектуален живот, какъвто в Сибир нямаше... Привличаше ни научният и особено политическият живот на Западна Европа, за който научавахме от вестниците. И в разговорите си постоянно повдигахме въпроса за връщането ни в Русия. Въстанието на полските заточеници в Сибир през 1866 г. отвори очите ни за фалшивото положение, в което се намирахме и двамата като офицери в руската армия.

Бях далеч във Витимската планина, когато заточените поляци, които работеха на околновръстния байкалски път, направили отчаян опит да се освободят и да се промъкнат в Китай през Монголия. Срещу тях изпратили войска и един руски офицер бил убит от въстаниците. Научих подробности за това въстание, когато се върнах в Иркутск, където около петдесет поляка трябваше да бъдат съдени от военен съд, а тъй като заседанията на военните съдилища в Русия са открити, аз присъствувах през цялото време и записвах речите. Изпратих подробна кореспонденция, която беше публикувана изцяло – това предизвика недоволството на генерал-губернатора – в “Биржевые ведомости” от 1866 г. (друга кореспонденция, написана от Вагин, беше поместена в “Петербургские ведомости”).

---

* Войсково подразделение в казашките войски. – Бел. прев.

След въстанието през 1863 г.⁶⁵ само в Източен Сибир докараха единадесет хиляди мъже и жени, най-вече студенти, художници, бивши офицери, помещици, много изкусни майстори занаятчии – най-добрите представители на варшавския пролетариат. По-голямата част от тях пратиха на каторжна работа, останалите заселиха в селата, където те не намираха работа и почти умираха от глад. Каторжниците поляци работеха или в Чита, където строяха шлепове (на тези най-много им беше провървяло), или в държавните чугунолеярни заводи, или на солниците. Последните каторжници видях в Уст Кут на река Лена. Полуголи, те стояха в една барака край голям казан и бъркаха врящия гъст разсол с дълги весла. В бараката беше адска горещина; но вратата беше широко отворена, за да става течение и да се изпарява по-бързо разсолът. За две години работа при подобни условия тези мъченици умираха от охтика.

***

След като пристигнах в Цюрих, се включих в една от местните секции на Интернационала и попитах руските си приятели, от какви източници мога да се запозная с голямото движение, започнало в другите страни. “Четете!” – ми казваха те и една моя роднина (София Николаевна Лаврова), която тогава учеше в Цюрих, ми донесе цял куп книги, брошури и вестници от последните две години. Четях по цели дни и нощи и впечатлението, с което останах след прочетеното беше толкова дълбоко, че никога няма да се заличи от паметта ми. Потокът от нови мисли, които тогава се раждаха в главата ми, се свързва в спомените ми с малка чиста стаичка на Обершрасе, от прозорците на която се виждаше синьо езеро, високите островърхи покриви на стария град, свидетел на толкова ожесточени религиозни спорове, и планината на другия бряг, където швейцарците са се борили за своята независимост.

Социалистическата литература никога не е била богата

на книги. Тя е писана за работници, за които и няколко копейки са вече пари, пък и нямаха много време за четене след дългия работен ден. Затова тази литература се състои предимно от брошури и вестници. При това този, който иска да се запознае със социализма, няма да намери в книгите това, което най-много иска да разбере. В книгите са изложени теорията и научната аргументация на социализма, но те не дават представа, как работниците приемат социалистическите идеали и как тези идеали могат да бъдат осъществени на практика. Остава да се вземат купища вестници и да се изчетат от край до край: хрониките, уводните статии и всичко останало; хрониката на работническото движение е по-важна дори от уводните статии.

По време на четенето пред теб се разкрива съвсем нов свят на социални отношения и съвсем нови методи на мислене и действие, научаваш онова, което никъде другаде няма да научиш: обяснява се дълбочината и нравствената сила на движението и се показва, доколко хората са завладени от новите теории, доколко работниците са подготвени да прокарат идеите на социализма в живота, да страдат за тях. Всичко това не може да се научи от друго място и затова приказките на теоретичите за непригодността на социализма и за нуждата от бавно развитие са без значение, защото за бързината на развитието може да се съди само въз основа на добро познаване на хората, за чисто развитие говорим. Нима можем да разберем сбора, след като не знаем неговите събираеми?

***

Натрупал нови впечатления, аз се връщах в стаичката си в малкия хотел край планината, дълго размишлявах и не можех да заспя. Любовта към трудещите се маси ме завладяваше все повече и повече и аз реших, зарекох се да се жертвувам за тяхното освобождение. Те се борят. Ние им трябваме, нашите знания, нашите сили им трябвават – ще бъда

... Когато по-късно вниманието ми бе привлечено от отношенията между дарвинизма и социологията; не можех да се съглася с нито един от многобройните трудове, които в една или друга степен засягаха този изключително важен въпрос. Всички те се опитваха да докажат, че човек, благодарение на висшия разум и познанията си, може да смекчи изострената борба за живот между хората; но в същото време всички те признаваха, че борбата за средства за съществуване за всяко отделно животно срещу другите животни от неговия вид и на всеки отделен човек срещу другите хора е “закон на природата”. С едно такова виждане обаче не можех да се съглася, тъй като бях убеден от по-рано, че да се признае безжалостната вътрешна борба за съществуване в пределите на всеки вид и да се гледа на такава война като на условие за прогреса – означаваше да се допусне нещо, което не само че не е доказано, а и изобщо не може да се потвърди с непосредствени наблюдения.

От друга страна, като се запознах с лекцията “За закона за взаимната помощ”, прочетена от професор Кеслер, бивш декан в Санкт-Петербургския университет, на конгреса на руските естествоизпитатели през януари 1880 г., видях, че тя хвърля нова светлина върху този проблем. Според Кеслер, освен закона за взаимната борба в природата, съществува още и закон за Взаимната помощ, който за успеха в борбата за живот и особено в прогресивната еволюция на видовете играе много по-важна роля от закона за взаимната борба. Това предположение, което по същество беше по-нататъшно развитие на идеите, изказани от самия Дарвин в неговия “Произход на Човека”, ми се стори толкова правилно и с толкова голямо значение, че откакто се запознах с него (през 1883 г.), започнах да събирам материали за по-нататъшното развитие на тази идея, която Кеслер само бегло засегна в

лекцията си и която не успя да развие, тъй като умря през 1881 г.

Само с едно нещо в гледището на Кеслер не бях съгласен. Той разглеждаше “родителските чувства” и грижите за потомството... като източник на взаимна симпатия между животните. Мисля обаче, че уточняването в каква степен тези две чувства наистина са съдействували за развитието на обществените инстинкти у животните и в каква степен другите инстинкти са действували за същата цел е особен, много сложен въпрос, на който сега едва ли сме в състояние да отговорим. Обърнах внимание на важното място, което заема Взаимната Помощ като **фактор на еволюцията, особено прогресивната**, като оставих на други изследователи да се занимават с произхода на инстинкта за **Взаимната Помощ в природата**.

През периода 1878 – 1886 г. бяха публикувани няколко големи труда за съобразителността и умствената дейност на животните... като три от тях стоят много близко до интересувания ни въпрос, а именно: “Les Sociétés animales” на Еспинас⁶⁶ (Париж, 1877); “La lutte pour l’existence et l’association pour la lutte” -лекцията на Ланесан⁶⁷ (април 1881); и книгата на Луи Бюхнер⁶⁸ “Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt”, чието първо издание се появи през 1881 или 1882 г., а второто – много по-разширено, през 1885 г. Но въпреки превъзходните качества на всеки от тях, те оставят широко поле за изследване, при което Взаимната Помощ би се разглеждала не само като аргумент в полза на произхода на нравствените инстинкти преди появата на човека, а и като закон на природата и фактор на еволюцията.

Що се отнася до посочената по-горе работа на Бюхнер, не мога да се съглася с основната ѝ идея, макар че книгата, богатата на факти, те кара да се замислиш за ролята на взаимната помощ в природата. Книгата започва с химн на Любова и почти всичките примери са опит да се докаже, че между животните има любов и симпатия. Но да се сведе общуването

на животните до любовта и симпатията – това означава да се стесни нейната общност и значение – точно така, както човешката етика, основана върху любовта и личната симпатия, води само до стесняване на понятието за нравственото чувство като цяло. Когато виждам, че гори нечия къща, без да изпитвам любов към стопанина ѝ, когото може дори да не познавам – грабвам кофа с вода и тичам към къщата му, макар че за моята няма опасност. Воден съм от по-широко, макар и по-неопределено чувство, по-точно, от инстинкта на общочовешката солидарност, т. е. от взаимното поръчителство между всички хора и съвместния живот в обществото. Същото се наблюдава и при животните. Не любовта и дори не симпатията (в истинския смисъл на тези думи) карат стадото преживни животни или коне да застава в кръг и по този начин да се защитава от нападението на вълците; не любовта кара вълците да се събират на глутници за лов; не любовта кара агнетата или котетата да си играят; не любовта събира птичата челяд, която прекарва дни наред заедно почти цяла есен. И накрая, нито на любовта, нито на личната симпатия се дължи обстоятелството, че няколко хиляди сърни, пръснати на територия, колкото Франция, се събират на десетки отделни стада и тръгват към едно място с цел да преплуват там Амур и да се преместят в по-топлата част на Манджурия.

Във всички тези случаи главна роля играе едно много по-голямо чувство, отколкото любовта и личната симпатия. Тук напреден план излиза **инстинктът за общуване**, който постепенно се е развивал сред животните и хората в продължение на един дълъг еволюционен път от най-ранните стадии на еволюцията, и е научил в еднаква степен много животни и хора да осъзнават опази сила, която те придобиват, като използват на практика взаимната помощ и поддръжка, а също така да осъзнават удоволствията, които могат да намерят в обществения живот.

Значението на това различие може лесно да бъде пре-

ценено от всеки, който изучава психологията на животните, а още повече – човешката етика. Любовта, симпатията и саможертвата играят, разбира се, много голяма роля в прогресивното развитие на нашите нравствени чувства. Но човешкото общество се гради не върху любовта и дори не върху симпатията. То се гради върху съзнанието – макар и инстинктивно – за човешка солидарност, взаимна зависимост между хората. То се гради върху несъзнателното или полусъзнателното признаване на силата, която всеки човек заимствува от общата практика на взаимната помощ, върху тясната зависимост на щастието на всяка личност от щастието на всички и върху чувството за справедливост или равноправие, което кара личността да разглежда правата на всеки друг като равни на своите собствени права.

Като разгледах важността на Взаимната Помощ за преуспяването и развитието на различните видове животни, аз очевидно трябваше да разгледам важността на същия фактор и в развитието на човека. Това се налагаше, защото имаше еволюционисти, готови да допуснат, че Взаимната Помощ е важна при животните, но като Хърбърт Спенсър, я отричат при хората. За първобитния дивак, казват те, войната на всеки против всички е била преобладаващ закон в живота. В тази книга се опитах да разгледам, доколко това твърдение, което с голяма охота повтарят без съответната проверка още от времето на Хобс, съвпада с онова, което ни е известно относно ранните стадии на човешкото развитие...

Броят и важността на институциите за Взаимна Помощ, които се развиват в човешкото общество благодарение на съзидателния гений на дивите и полудивите маси още през най-ранни период на родовия строй и след това по-нататък, през следващия период на селската община, а също и огромното влияние, което тези ранни институции са оказали върху по-нататъшното развитие на човека чак до наши дни, ме кара да разширя полето на моите изследвания върху покъсните исторически времена. Спрях се главно върху най-

интересния период – средновековните свободни градове държави, чието широко разпространение и влияние върху нашата цивилизация не е достатъчно оценено и досега. И накрая, опитам се също да покажа голямото значение, което навиците за взаимна поддръжка, наследени от човечеството в продължение на много дълъг период от развитието му, имат дори сега, в нашето съвременно общество, макар че за него мислят и говорят, че то почива върху принципа “Всеки за себе си, а държавата за всички” – принцип, който човешките общества никога не са спазвали напълно и който никога изцяло няма да бъде осъществен.

Може би ще ми възразят, че в тази книга както хората, така и животните са изобразени в една твърде благоприятна светлина, т. е. на преден план са техният съвместен живот в обществото и качествата им, свързани с това, докато противообществените им наклонности и инстинктът им за самоутвърждаване са отбелязани бегло. Това обаче беше неизбежно. В последно време ни омръзна да слушаме за “суровата, безмилостна борба за живот”, която уж всяко животно води срещу всички останали, всеки “дивак” срещу всички останали “диваци” и всеки цивилизован човек срещу всичките си съграждани – нещо повече, подобни твърдения станаха догма, религия на образованото общество – така че трябваше да се намерят редица противоположни факти, които описват живота на животните и хората от съвсем друг ъгъл. Трябваше първо да се покаже преобладаващата роля на навиците за съвместно съществуване в живота на природата и в прогресивната еволюция както на животинските видове, така и на човешките същества.

Разбира се, съвсем не съм склонен да не дооценявам ролята, която самоутвърждаването на личността играе в развитието на човечеството. Но този въпрос според мен изисква по-задълбочено разглеждане от направеното досега. В историята на човечеството самоутвърждаването на личността е представлявало и продължава да представлява не-

що съвсем друго, нещо по-обширно и по-дълбоко от онази дребнава, неразумна умствена ограниченост, която повечето автори представят като “индивидуализъм” и “самоутвърждаване”. Историята се движи не само от личности, които историците описват като герои. Като имам предвид това и при възможност по-нататък ще разгледам ролята, която е играло самоутвърждаването на личността в прогресивното развитие на човечеството. Засега ще се ограничи само със следната обща забележка.

Когато институциите на Взаимната Помощ, т. е. родовият строй, селската община, гилдията, средновековният град започнали с развитието на историческия процес да губят първоначалния си характер, когато в тях започнали да се появяват паразитни, чужди за тях израстъци, вследствие на което самите институции станали пречка за прогреса, тогава възмущението на личностите срещу тези институции имало двойствен характер. Част от протестиращите се е стремяла към очистване на старите институции от чуждите за тях елементи или към създаване на висши форми за съвместно съществуване в обществото, основани пак върху принципите на Взаимната Помощ; те например са се опитвали да въведат в наказателното право принципа на “обезщетението” (вира) на мястото на закона за кръвното отмъщение, а по-късно провъзгласили “опрощаването на обидите”, т. е. още по-висш идеал за равенство пред човешката съвест, в замяна на “обезщетението”, което се плащало в зависимост от класовата принадлежност на пострадалия. Но в същото време друга част от същите личности, опълчили се срещу закрепил се строй, се опитвала просто да разруши консервативните институции за взаимната поддръжка, за да ги замени със собствения си произвол и по такъв начин да увеличи богатствата си и да засили властта си. В тази тристранна борба – между двата вида недоволстващи личности и защитниците на съществуващото – се състои именно цялата истинска трагедия на историята.